

*Бекмухамбетова, Л.С.,
экономикалық ғылымдарының магистрі;
ҚМПИ, Қостанай қ., Қазақстан*
*Ибраева, Р.Ж.,
п.ғ.к., ЖАК доцент,
ҚМПИ, Қостанай қ., Қазақстан*
*Досмухамедова, М.М.,
педагогикалық ғылымдар магистрі;
ҚМПИ, Қостанай қ., Қазақстан*

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮРДІСІНЕ ҚОСҚАН ТӘРБИЕЛІК ҮЛЕСІ

Алаш қайраткерлерінің тіл саласындағы тағылымын биік бір асқарға болғандай. Сол асудың төңірегінде Алаш иялыларының қазақ тілін дамытудағы еңбектерін ерекше бөлеөжара айтуға болады. Алаш зиялыларының дербес мемлекеттілікке ұмтылыстарында қазақ тілінің мәртебесі туралы да ойлар менмұндалап тұрды. Оны олардың сол тұста жазған мақалаларынан және А. Байтұрсынұлының, С. Сәдуақасұлының. Оқу комиссариатында басшылық еткен кезіндегі іс – қимылдарын аңғаруға болады. Тіл – ұлт руханиятының негізгі өзегі екендігі Алаш зиялыларының қоғамдық ойларынан және көркем шығармашылығынан көрініп жатты. Тілдің қоғамдағы орны мен рөлі жөніндегі қисынды пікірлер Ахаң бастаған алашшылдардың мақалаларынан көрініп жатты. Сондай-ақ, тұған тіл тақырыбы ұлтты ұйыстырушы, халықтың төл болмасын айқындаушы фактор ретінде қазақ поэзиясында, әсіресе, М.Жұмабаев, С.Торайғыров өлендерінде ерекше леппен жырлана бастады.

Ең данышпан қазақ бастауында тұрған ұлы гуманистік аңсарды дамытқан, нағыз ренессанстық деңгейге жеткізген – Алаш қайраткерлері. Қазақ баласына Абайды ең алғаш таныстырған да Алаш зиялылары, Алаштың Әлиханы, Ахметі, Міржақыбы. Елі мен жерінің тәуелсіздік жолында іздене отырып, сол күрес жолында Алаш зиялалары өздерін де, өз замандастарын да, өзінен кейінгілерді де қайраткерлік жағынан да, қаламгерлік жағынан да дайындайды, жетілдіреді деуге болады.

Ұлттың бойында сан ғасырлар жинақталған рух пен мұраттың ұлы бұлқынысы болған Алаш қозғалысы ел тағдырына қатысты барша идеяны өзіне өзек еткені бүгінде көбімізге белгілі. Құдайға тәуба, Алаш қайраткерлері күресінің тағылымы да, Алаш қаламгерлерінің мұрасы да жылдан жылға қазақтың рухани – мәдени өміріне, «Алаш» сөзі айтылып келеді. Күнделікті теледидардан, радиодан, газеттерден «Алаш» сөзінің айрықша мән беріліп айтылғанына, жазылғанына куә болудамыз. Яғни, Алланың алқауымен қазақ баласының жаны мен жүрегіне, ойы мен, санасы мен сезіміне «Алаш» ұтымды уақыт өткен сайын бойлай түсуде. «Партия ұраны десек бабамыздың «Алаш» ұранынан артық ұранды іздесек те таба алмаймыз.

Сонау ХХ ғасырдың басында елдің еркіндігі үшін күрескен ерлер қалаған осы қасиетті сөз тәуелсіздігіне жеткен қазақ баласына да соншалықты қымбат, аяулы ұғымға айналуда. Бұл санамыздың жаңғыруы, тарихи тамырларымызды қастерлеуміз, елдіктің белгісі, өсер жұрттың өнегесі.

Алаш зиялыларының саяси және рухани күресіндегі негізгі мақсат, орасан міндет, ол ұлтымызды ұйыстыру, сол арқылы елдігімізді айқындау десек, онда осындай ұланғайыр сауапты істің аясында ана тіліміздің сақтау мәселесі тұрады. Алаш қайраткерлерінің қай – қайсы да тілінің саяси, қоғамдық һәм рухани үлкен күш, ұлтты біріктіруші қуатты қозғалыстың рухани тілінде қазақ тіл мәселесі ерекше орынға ие болды. Ұлт-азаттық күрес заманы қалыптастырған зиялылардың ана тілімізге арналған еңбектері, тіл жолындағы алуан күрестері – бүгінгі өзі де азат, тіл де азат күнге жеткен қазақ баласына тағылымды мұра, өміршең өсиет. Алаш зиялаларының тіл төңірегіндегі еңбектерінің алуандағы – олардың ұлт

тағдырындағы тілдің төтенше маңызын әрі терең, әрі жан-жақты түсінгендігін аңғартады. Соған орай, Алаштың тілдік мұрасын сан тарапты құбылыс деп бағалай келе, оны бірнеше аспектіде сипаттаудың бірқатар мүмкіндіктерін аңғартпақпыз.

Біріншіден, Алаш азаматтары қазақ ғылымның төлбасы әрі арналы саппасы ретінде ең алғаш болып тілтану ғылымының іргетасын қалады. Оның себебіне үңілсек, онда Алаш қайраткерлерінің барлық ұлттық ерекшеліктердің ішінен халықтың болмысын, өткені мен бүгіннен танытарлық тіл сияқты ең көрнекті құбылысты таңдауы аса қисынды еді. Қандай ғылым болса да, әлбетте белгілі бір қолданбалы, жүзелік сипаттан өрістейді. Осы тұрғыдан келгенде, Ахаңның тіл саласындағы еңбектер кейінірек жазылған Халел Досмұхамедұлының, Телжан Шонанұлының, Елдес Омарұлының еңбектері алдымен оқытуға, білім беруге арналған дүниелер болатын. Әсіресе, тіліміздің жазу үлгісінің, емлесінің қалыптасуындағы Алаш зиялаларының орны алабөтен. Алаш оқымыстыларының қазақ тіл білім тарихындағы орнын 1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі де байқатты. Алаш оқымыстылары қалыптастырған қазақ тіл білімі Ахаңның, Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми-тілдік мектебін қалыптастырады. Тәуелсіздік алған заманда тағы да Ахаң өзінің ұстаздық мінберіне барша тұлғасымен көтерілді.

Екіншіден, Алаш ХІХ қаламгерлері ғасырдың ортасында алғашқы белгілі байқалған ұлттық жазба әдебиетімізді жаирлық жағынан да, стилдік тұрғыдан да қалыптастырады, анағұрлым байытты. Қазіргі кезде ғалымдар тарапынан «Алаш әдебиеті», «Алаш ұранды әдебиет» делініп жүрген әдебиет идеялық жағынан да, тақырыптық жағынан да, тілдік-стильдік жағынан да, жанрлық жағынан да, бейнелілік жағынан да ауызша дамыған сөз өнеріміздің жазба әдебиетке тән деңгейге көтерілуіне өлшеусіз үлес қосты. Бұл тіліміздің бойындағы мүмкіндіктерді барынша көрсетуге, көркем әдебиет стилінің дамуына жағдай жасады. Алаш әдебиеті арқылы ұлттық сөз өнеріміз жаңа деңгейге жетіп, тіліміздің байлығы мен оралымдылығының, мағыналылығының, әлеуетінің мүмкіндіктері мол екендігін паш етті. Жазба әдебиетіміздің тарихында алаштық кезеңді зерттеуде қазақ лексиялдарлық зор мүмкіндіктерін айқындайтын мысалдар жеткілікті. Сөз қолдану ұғымды беру, тың сөз тіркестерін жасау, бейнелілік тудыру тілдің стилдік мүмкіндіктерін ашу, құбылысты суреттеу – олардың ұлттық ойлаудың биігіне жеткендігін, сондай-ақ Шығыс пен Батыстың рухани игіліктерін ізденгіштікпен зерделегенің байқатады. Алаш қайраткерлері мен қаламгерлерінің бұл жоралы жолы із-түссіз кеткен жоқ. Оның тамаша дәстүрлері өзінен соңғы советшіл әдебиеттен көрініс тауып жатты.

Үшіншіден, Алаш зиялалары ХХ ғасырдың басында ұлт тәуелсіздігі мәселесін көтере отырып, ұлттық рухани-мәдени өрлеуіндегі саяси ұйысуындағы асыл қазынаның біргегейі тіл екендігін байыптады. Сөйтіп олар тілді сақтау, дамыту, қолданыс аясын кеңейту міндеттерін көтере келе, қазақ тілінің саяси, қоғамдық, әлеуметтік мәртебесінің ерекше мән берді. Бұл алаштықтар тарапынан тілдің саяси, әлеуметтік маңызын, ұлттың тұтасуы мен өркендеуіндегі орнын сезініп, оған тұңғыш рет берілген толымды баға болатын. Бұл да тәлімі тарихи деуге татитын Алаштың орасан онегесі болатын. А. Байтұрсынұлы «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттық еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды Ұлттың сақталуына да жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл» – деп ұлттық рухтың, болмыстың негізгі де, арқауы да тіл екендігін алғаш аңғартты. А. Байтұрсынұлының «Тұған тілім», М. Жұмабаевтың «Қазақ тілі», С. Торайғыровтың «Туған еліме» өлеңдері – жалпы қазақ әдебиетіндегі тіл тақырыбында жазылған тұңғыш көркем туындылар еді. Алаш қайраткерлерінің тіл турасындағы осы көкейтесті ойлары, рухани күрес азаттық алған бүгінгі қазаққа да жолбасшылық етуде.

Төртіншіден Алаш қозғалысы тұсында шын мәніндегі ұлттық мазмұндағы қазақ баспасөзі қалыптасты. Алаштың рухани көсемі Ахаңның еңбегімен жігерімен дүниеге келген «Қазақ» газетімен бірге, Түркістан көсемі Мустафа Шоқай шығарған «Бірлік туы» және Алаштың астанасы Семей қаласында Райымжан Мәрсеков, Халел Ғаббасовтар шығарушылары болған «Сарыарқа» газеттері публицистикалық тіліміздің айрықша дамуына

іргелі үлестерін қосты. Сөйтіп қазақ публицистикалық тілі мен стилі Алаш қозғалысы тұсында аяқтанды деп айта аламыз.

Бесіншіден, Алаш оқымыстыларының ғылыми және ғылыми-танымдық еңбектері, әр салаларға арналған оқулықтары арқылы тіліміздің ғылыми және ғылыми – көпшілік стильдерін қалыптастырады. Айталық Ә. Бөкейханның тарих, фольклортану, әлеуметтану саласындағы ғылыми шығармалары А. Байтұрсынұлының 1912 жылдан бастап 1928-1929 жылдарға дейін жазылып жарияланған оқулықтары, оқу құралдары, ғылым мақалалары. Х. Досмұхамедұлының медицина, биология, тілтану саласындағы ғылыми еңбектері, М. Тынышпаевтың тарихи зерттеуілері, М. Дулатовтың тілтану, әдебиеттану, математика саласындағы ғылыми шығармашылығы, Ж. Аймауытовтың психология, әдебиеттану саласындағы ғылыми ізденістері, М. Жұмабаевтың педагогика, әдебиеттану саласындағы еңбектері, Т.Шонанұлының тілтану, әдістемеге арналған оқу құралдары мен зерттеулері, сондай-ақ Ә. Ермековтің, М. Тұрғанбаевтың, Е. Омарұлының, С. Асфендияровтың, М. Бұралқиевтың, Қ. Кемеңгерұлының, С. Сәдуақасовтың ғылыми еңбектері ғылым тілінің, қазақтың ғылыми терминологиясының қалыптасуында айрықша белес болды. Қазақ тілінің әліпбиін, емлесін жасаумен, ішкі заңдылықтарын ғылыми дәйектеумен бірге Алаш зиялылары тіліміздің тазалығы мәдениеті үшін күресті.

Алтыншыдан, Алаш қаламгерлерінің аударма саласындағы алуан еңбектерінің нәтижесінде қазақ аудармасының негізгі қаланды. Бұл арада Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Қ. Кемеңгерұлы және тағы басқалар жасаған көркем аудармалар, Х. Досмұхамедұлы, Ж. Аймауытов, Т. Шонанұлы және тағы басқа қаламгерлер жасаған ғылыми аудармалар, сондай-ақ әлеуметтану, саясаттану, философия салаларында орындалған аудармалар, әлбетте, саны жағынан да, түрі жағынан да дейінгі кезендерге қарағанда әжептәуір өсу болатын.

Жетіншіден, Алаш қайраткерлері жалпылай келгенде, Алаш қозғалысының барысында, негізінен алғанда, облыстық қазақ комитеттерінің Алаш партиясының құрылуы тұсында. Бірінші, Екінші, жалпықазақ съездерін кезінде, Алашорда үкіметінің қызмет етуі кезеңінде тіліміздегі ресми-іскери стилді қалыптастыра бастады.

Міне, біз негізгі жеті себебін жіктеген қазақ тілінің Алаш қозғалысы тұсындағы өрістеу бағыттары өз кезеңінің ғана емес, бұдан соңғы жылдарда да дәстүр жайған, өнегелі өріс болған құбылыс, бұдан соңғы жылдарда да дәстүр жайған, өнегелі өріс болған құбылыс, жанды үдеріс болатын. Біз бабаларымыздың күресі мен өсиетін бойымызға сініруде, олардың бүгінгі күнімізбен тікелей сабақтас құндылық екендігін әрқашан сезуіміз қажет. Осы тамырластық дегдар сезім бүгінгі азаттығына қажет, ел болуына, ел болу үшін басқа да мемлекеттік атрибуттармен, істермен бірге ұлт тілінің мерейін асыратын қалдықтарымен күресетін баянды шаруаларға жұмылдыру шарт һәм міндетті. Бағзы бабалардың да, абыз Абайдың да, Алаш зиялыларының да аманаты осында.

Әдебиет тізімі

1. Алаш Орда: Сборник документов / сост. Н. Мартыненко. – Алматы: Айқап, 1992. – 192 с.
2. Әбуев, К. Қазақстан тарихының ақтаңдақ беттерінен. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 144 б.
3. Бес Арыс. (Құраст, Д. Әшімханов). – Алматы: Жалын, 1992. – 544 б.
4. Алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалы: тарих және қазіргі кезең» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Семей, 2008.
5. Әбуов, Қ. Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» беттерінен. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994.
6. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. I-том. – Алматы: Атамұра, 1996. – 544 б. (9 б.).
7. Қос төңкеріс және Алаш қозғалысы. Сұхбат материалдары. Сұхбатты хаттаған Т. Омарбеков // «Ақиқат». – 1991. – №11 (45-46 б.б.).
8. Жұрбай, Т. Ұраным – Алаш! – Алматы, 2008.
9. Қойгелдиев, М., Омарбеков, Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы, 1993.